

— Ви стверджуєте, що в будинок ніхто не міг проникнути?

— Мені б хотілося так думати.

— Ви не могли випадково лишити двері незамкненими?

— Навряд. Я не можу поскаржитися на свою пам'ять. Досі вона була точна.

— Але в цей день, може, щось вас розхвилювало? Безсонна ніч. Якись переживання. Знервованість.

— Все було, як завжди. Ми з дружиною спимо в різних кімнатах. Я прокинувся о сьомій. Щоб не будити її, тихо спустився вниз, прийняв душ, поголився, приготував собі сніданок (дуже простий: вівсянка і чай), тихо замкнув за собою двері, вивів машину з гаража і поїхав до міста на роботу.

— Ви не заходили до кімнати, де спала дружина?

— Я вже сказав: я хотів, щоб вона поспала. Це стало в нас своєрідним ритуалом.

— Як ви жили з дружиною?

— Це нікого не обходить.

Як може жити кактус з орхідеєю? Для кактуса досить двох крапель води, щоб існувати місяцями під спопеляючим сонцем. А орхідея? Вона вимагає тепла і вологи щомиті, для її беззахисної ніжності потрібна ласкавість і найвища щедрість небес і землі. В людині поєднуються кактус і орхідея, поєднання гармонійне, але тільки в ідеальному варіанті.

А життя ніколи не дарує нам цих ідеальних варіантів. Тільки крайнощі, тільки ситуації, як прийнято сьогодні казати, екстремальні.

— Вашу дружину знайшли мертвою в її ліжку.

— "Знайшли" — це не зовсім точно. Я знайшов її.

— Експертиза не змогла встановити причини смерті.

— Очевидно, погана експертиза.

— Ця проблема не обговорюється.

— Я розумію.

— Йдеться про смерть вашої дружини.

— Ви могли б зайвий раз не нагадувати.

— Всі внутрішні органи в покійної виявилися неушкодженими.

— Так?

— Саме так. Отже, причиною смерті міг бути шок, переляк, якийсь кошмар — чи то вві сні, чи наяву. Спазм серця і смерть. Хтось чи щось злякало вашу дружину.

— Просто не можу собі уявити, що б це могло бути.

— Це могли бути ви.

— Не зрозумів.

— Ви могли злякати свою дружину і цим спричинити її смерть.

— Я? Налякати?

Я міг би прочитати цілу лекцію про те, як лякаються рослини. Термін "лякаються" вжито тут цілком умовно. Своєрідний антропоморфізм. Для зручності, а також через брак відповідних слів ми переносимо на світ рослин, тварин і мертвої природи всі ті поняття, які людство виробило впродовж тисячоліть для власного, тобто людського світу. Отож ми й кажемо, що рослини лякаються, як і люди. Одні лякаються сонця і зацвітають лише вночі, інші, навпаки, розпускаються лише на сонці, лякаються темряви. Одним подобається, щоб їх топтали (наш жилавий подорожник), інші жахаються одного-єдиного доторку, мало не вмираючи від нього. Але все це винятки, своєрідні маргіналії, далекі околиці рослинного світу. Переважна більшість рослин досить витривала. Як і люди. Принаймні рослини вміють глибоко приховувати свою вразливість. Як і люди, до речі.

— Вийшло так, що ви стали причиною двох смертей протягом того самого дня.

— Трагічний збіг.

— І в обох випадках причиною міг бути переляк.

— В обох випадках? Я не до кінця розумію хід вашої думки.

— Того ранку ви підвозили до Києва молоду жінку?

— Так.

— Ви могли б це пояснити?

— Пояснити? Десь на двадцятому кілометрі з лісу виходить самотня молода жінка і підіймає руку. Я зупиняю машину. Вона проситься до Києва. Будь ласка. Я люблю підвозити людей.

— Як її звали?

— Я не питав.

— Але вона сама могла сказати?

— Могла.

— То як її все-таки звали?

— Марія.

— Що ви їй говорили?

— Нічого.

— Але ви ж про щось говорили?

— Я люблю слухати.

— Все ж таки — ви могли їй щось сказати? Спробуйте пригадати.

— Я вже сказав, що не належу до балакучих.

— Ви помітили, що вона була п'яна?

— Не зовсім тактовно приглядатися до незнайомої молодої жінки, яку ти береш до своєї машини.

— І все ж таки: ви помітили, що вона була, скажімо, якась збуджена?

— Тільки несвідомо. Коли це справді могло статися, то тільки несвідомо.

— І, як старший, ви могли, бодай несвідомо, кинути їй докір чи щось таке?

— Я вже сказав, що навряд.

— Невже вас не обурило, що така гарна молода жінка, власне, дівчина, вже зранку п'яна? Не стало їй шкода? Не було соромно за неї?

— Мені просто ніколи не доводилося зустрічати п'яних дівчат о восьмій годині ранку.

— Саме тому ви могли сказати їй щось докірливе або навіть пригрозити. І як наслідок — вона, вийшовши з вашої машини, буквально за чверть години потрапляє під автобус. І перед смертю згадує вас і вашу машину...

— Вона не могла згадувати хоч би тому, що не знала, хто я і як мене звуть.

— Однак щось їй вразило. Надзвичайно вразило. Ви не могли б цього пояснити?

— Навряд.

Дві смерті того самого дня. І обидві падають на мене — чи не занадто? Від такого не порятуєшся навіть у байдужому світі рослин, в якому я завжди знаходив втечище від усього.

Рослини нікого не звинувачують. Вони мовчки живуть і мовчки вмирають. Деякі з них довготерпеливі, як земля. Деякі вразливіші за людей. Смерть рослини іноді страшніша, ніж людська смерть. Поясню: мільйони людей можуть умерти від понищення рослинності там чи там. Наприклад: багатолітня засуха в тому поясі Африки, який зветься Сахель. Мені б хотілося спитати: чи судили кого-небудь за вбивство (свідоме або несвідоме) рослини? Але я не маю права запитувати. Мій обов'язок — відповідати.

— Отже, повернемося до вашої дружини.

— Вам не здається, що слово "повернемося" не зовсім доречне?

— Поясніть.

— Бо повернення — це завжди радість. Як у Одиссея повернення на рідну Ітаку після багатолітніх мандрів і поневірянь. Одиссей повернувся до Пенелопи, яка його ждала. Взагалі повертаються до тих, хто жде. А хто жде мене тепер? Тому я не хотів слова "повертатися".

— Але смерть примушує нас знову й знову повертатися до неї.

— Не зовсім розумію слово "нас". Кого ви маєте на увазі?

— Нас, тобто представників правосуддя. Але й нас з вами.

— Дякую.

— Ваша дружина була молодша за вас?

— Ви це знаєте й без мене.

— Вам не здається, що різниця в двадцять п'ять років трохи завелика?

— Я пізно одружився.

— Вона була вашою асистенткою?

— Асистентки теж жінки, як і всі інші.

— Але вона була саме вашою асистенткою?

— Я закохався б у неї навіть тоді, коли б вона була асистенткою в Джуліана Сорелла Хакслі.

— Хто це такий?

— Прославлений британський біолог.

— Ви з ним підтримуєте зв'язок?

— На жаль, він уже вмер.

— Ви знали, що у вашої майбутньої дружини є донька?

— Знав.

— Доньці дванадцять років, дружині двадцять вісім. Вас не збентежили ці цифри?

— Я не звик доскіпуватися до чужого життя. До того ж я ботанік, я не бухгалтер.

— Ваша дружина зменшила собі вік на шість років. Ви знали про це?

— Не знав і не цікавився.

— Але це ж була ваша дружина?

— Її минуле належало тільки їй.

— І все ж таки — ви були подружжя. А в подружжя — все спільне.
Так?

— У подружжя спільне тільки майбутнє, але не минуле.

— Вам не здається, що ви помиляєтесь?

— Цілком можливо.

Скільки разів він помилявся! Скільки помилялися вчені впродовж віків. Може, з помилок у науці народилося більше істин, ніж з точних дій і розмірковувань? Але перед наукою і перед кожним ученим — безкінечність, а тут ідеться про людське життя, жорстоко обмежене, трагічно кінечне, коротке, як відчай, перед безнадією вічності.

— Чого боялася ваша дружина?

— Вона була безстрашна.

— І все ж. Кожну людину переслідують якісь страхи. У жінок, як правило, таких страхів більше.

— Ви хочете сказати, що дружина могла боятися за свою доньку, а я навіть не здогадувався про це?

— Це я теж мав на увазі. Але могло бути й інше. Скажімо, занадто велика вразливість щодо свого здоров'я. Часто люди вигадують собі хвороби, а тоді бояться вмерти від цих хвороб.

— Моя дружина мала ідеальне здоров'я і гідну заздрості психіку. Щоправда, як усі жінки, вона боялася законів природи, тобто настання старості й утрати краси. Ви ж знаєте, як розполовинюється життя в наших жінок: перша половина — намагання поправитися і погарнішати, друга половина — безплідні спроби схуднути і повернути втрачену граційність. Моя дружина не була винятком. Вона, до вашого відома, навіть записалася в групу аеробіки і виступала по телебаченню щосуботи. Ви, мабуть, звернули увагу. В зеленому трико. Ідеальна фігура. Ідеальне володіння своїм тілом, їй нічого не загрожувало. Ніяких страхів вона не могла мати.

— А ця дівчина, яку ви підвозили...

— Ще й про її страхи? Але ж я вже сказав, що ні про що її не розпитував?

— Ви не так мене зрозуміли. Я хотів спитати: вона не була знайома з вашою дружиною?

— Марія?

— Так.

— Ніколи!

— Чому ви так вважаєте?

— Моя дружина і ця дівчина? Між ними не могло бути нічого спільного!

— Ви переконані?

— Абсолютно!

— А ви не помітили в тій телевізійній групі ритмічної гімнастики, де виступала ваша дружина, дівчини в сріблястому трико?

— В сріб..? Та ви смієтеся!

— На жаль, мені не до сміху. Худенька дівчина в сріблястому трико. Невже не помітили?

— Я звертав увагу тільки на власну дружину і хіба що на керівницю групи. Пурпурове трико з японським ієрогліфом здоров'я.

— Ви знаєте японську?

— Я знаю начертання ієрогліфів здоров'я і довговічності по-японськи і по-китайськи.

— Отже, ви не знали, що дівчина, яку ви підвозили до Києва своєю машиною вранці того трагічного дня, виступала в телевізійній групі аеробіки з вашою дружиною і, таким чином, була її знайомою?

— Виступати в тій самій групі ще не означає неодмінно бути знайомою! І взагалі, я не бачу тут ніякого зв'язку!

— Я теж поки що не бачу. Але мій обов'язок виявити всі можливі зв'язки.

— Моя дружина хотіла затримати молодість, а що мала затримувати ця дівчина? Тілиста матрона і худеньке пискля.

— Ця проблема не обговорюється. Ви припускаєте, що ваша дружина могла бути знайомою з Марією, яка загинула того самого дня?

— Не бачу тут ніякого зв'язку.

Могла бути знайомою? Так чи ні?

Коли ви наполягаєте, то можу припустити.

— А коли без наполягання? Виходячи з простої логіки можете припустити факт такого знайомства?

— Можу.

— Тепер спробуйте пригадати, чи не сказали ви того ранку Марії чогось такого, що подіяло на неї так трагічно? Як учений, ви могли зробити зауваження про непотрібність або й шкідливість аеробіки для такої худенької дівчини.

— Але ж я вже сказав вам, що не маю звички говорити з незнайомими людьми!

— Ви їхали з Марією півгодини в машині. Це вже знайомство. Слово могло вирватися само собою. Скажімо, про раціональне харчування. Режим харчування.

— Я ніколи не займався проблемами харчування! Взагалі, я маю справу тільки з рослинами! Ви розумієте мене: тільки з рослинами!

— На жаль, нам з вами доводиться говорити не про смерть рослин, а про смерть людей. І ми повинні встановити істину.

Істину! Де тут істина і яка вона?

Що ж до проблем харчування, то я вже не раз шкодував, що не зайнявся ними свого часу. Тепер пізно перекваліфіковуватися, пізно перепрягати коней.

Тим часом мій власний організм міг би слугувати мені справжнім генератором ідей і дослідним полігоном. Тисячоліттями предки наші навпомацки виробляли ідеальні раціони харчування, й організм відповідно витворив у собі найчутливіші механізми, щоб регулювати всі потреби. Я успадкував од предків ідеальний у цьому відношенні організм. Він точно сигналізує, коли й що мені треба їсти. Я знаю, коли треба їсти солодке, коли м'ясо, коли молоко, коли квасолю, коли пшоно, коли більше, коли менше. Як літописці, що писали на полях літописів: "Капусти мя хочетца!"

Прислухайся до голосу тіла й укладай ідеальні рецепти харчування, пиши, повчай, прокладай шляхи в науці! Може, великі відкриття в ній роблять саме ті, хто має безліч наукових інтересів, як Вернадський, а не довбає, мов дятел, у ту саму точку? Я тільки дятел, а не райський птах багатобарвний. Хоч і доктор наук, і професор, але тільки дятел. Або ще так: музикант в оркестрі. Знаєш тільки свою партію. А все дано знати диригентові.

— У вас були неприємності на роботі?

— Коли все гаразд, тоді жди біди. Це принцип, який я сповідаю. Може, вигадав його для самозаспокоєння. Бо ніколи не мав легкого життя. Ви можете сказати: професор, доктор наук, академічний інститут... Але ж мені вже шістдесят, а поряд зі мною сорокарічні — академіки, лауреати, Герої, у них блискучі відкриття, дерзання, слава... А я чорнороб. Віл науки. Несу ярмо... Тягну лямку...

— Ваша дружина знала все це?

— Ви ж самі питали мене, чи була вона моєю асистенткою. Я ніколи не скаржився їй, але вона все бачила й так.

— Останнім часом теж?

— Я б не сказав. Вона пішла з інституту три роки тому і не знала останніх подій.

— Яких саме?

— Ну, власне, це й не події, а так собі... Знаєте, колись модний був конфлікт у театрі й кіно: старий консерватор і молодий новатор. Молодий хоче дерзати, а старий гальмує. Щось таке. Тепер усе змінилося. А може, воно й тоді було так само, як тепер, тільки ото хтось вигадав той конфлікт. Бо як буває насправді? Нові шляхи можна прокладати, коли знаєш старі. А хто знає? Люди досвідчені, мудрі, озброєні знаннями і вмінням. То хто ж тоді найперше може бути новатором — молодий чи старий? Відповідь однозначна. І коли молодий учений людина чесна, він це знає і всі свої сили спрямовує на те, щоб збагатитися знаннями в сподіванні знайти в них для себе з часом і мудрість. А коли безчесний? Тоді єдина мета: всіма можливими способами знищити свого старшого, мудрішого партнера.

— Вас пробували знищити?

— Не зовсім. Але півнячі наскоки були.

— Дружина знала про це?

— Навряд. Принаймні я їй нічого не розповідав.

— А хтось інший?

— Не можу сказати. Хоч і не виключаю. Такі люди здатні на все.

— В чому суть вашого конфлікту?

— Смішно говорити, але все можна б визначити одним словом: тютюн.

— Тютюн? Ви селекціонували нові сорти?

— Зовсім не те. Я не займаюся селекцією. Взагалі наш відділ далекий від практичних проблем. Ми працюємо на грані кількох наук. Біологія. Хімія. Фізика. Ви ж чули такі терміни: біохімія, молекулярна біологія, генна інженерія? Людина замахується на те, що вважалося найбільшою таємницею: процеси творення. Новими сортами тепер нікого не здивуєш. Відродженням забутих злаків, як звичайна наша щириця, — так само. Але є інший напрямок: створення рослин, яких узагалі ніколи не було на землі. Сьогодні на земній кулі понад двісті п'ятдесят тисяч рослин. У найближчі десятиліття, десь до 2050 року, внаслідок технічної діяльності людини двадцять тисяч видів рослин щезнуть назавжди. Врятувати їх не зможе ніхто і ніщо. Воскресити? Немає такої сили. Натомість ми хочемо створити рослини, яких не знала природа, наділивши їх властивостями, конче потрібними людині.

— Вам не здається, що ми надто віддаляємося від предмета нашої розмови?

— Це тільки здається.

— А тютюн? Ви почали щось про нього, а тоді...

— Так-так, саме тютюн. Родина пасльонових. Конструювати нові рослини з нічого не можна. А що можна? Створювати комбінації, яких не знала природа. І ось ми для такої комбінаторики вирішили використати тютюн. Чому тютюн, спитаєте ви? Бо це рослина з іншого материка. Вона

за ті кілька віків, відколи привезена Колумбом з Америки, ще не встигла вступити у зв'язки, отже — нова й вільна для сполук, модифікацій і, сказати б, рослинних шлюбів. Се жених грядет в полунощи. Розумієте?

— І у вас неприємності з цими експериментами?

— Тютюн виявився просто незамінним у наших зухвалих дослідах! Досить вам сказати, що в нашій лабораторії розвиваються вже десятки дивовижних рослин!

— То в чому ж справа?

— Але от збори, слово бере мій молодий колега, якому я, до речі, покровительствував усі ці роки, бере він слово і звинувачує мене — ви не повірите! — в нехтуванні минулим, у спробі зганьбити наших предків, у антипатріотизмі. Патріотизм і тютюн, можете уявити?

— Я не бачу зв'язку.

— Я теж не бачу. А цей мій колега з методизмом, якому позаздрили б самі інквізитори, викладає свої аргументи. Мовляв, наша гордість, наша слава, наше геройство з чим асоціюються в кожного українця? З козацтвом. А козацтво, це що? Шабля, самопал і люлька! Згадаємо, мовляв, Тараса Бульбу і так далі. То як же можна для сумнівних експериментів використовувати таку рослину, як тютюн, рослину, що мала б стати основою нашої геральдики, коли б ми культивували цю галузь людського духу. Ми не віддамо вам нашого тютюну! Ось такий виступ. Геркулесові стовпи демагогії і фарисейства. Сміятися тут чи плакати? Такий молодий і вже демагог.

— Можу вас заспокоїти: демагоги не діляться на молодих і старих. Вони не знають віку. Але вічні, на жаль.

— Від цього не стає легше.

— Можу вам поспівчувати.

— Дякую.

— Справді, трохи дивний виступ. Але моя професія не для дивувань. Як прізвище цього вашого молодого колеги?

— Прізвище в даному випадку не має значення.

— І все ж таки.

— Кандидат наук Оберемок.

— Марія, яку ви підвозили і яка так безглуздо загинула того самого дня, була близькою знайомою Оберемка.

— В це незмога повірити!

— На жаль, це факт.

— Якісь трагічні переплетіння!

— Згоден з вами.

— Отже, ви припускаєте, що Оберемок міг похвалитися Марії, як він потоптався по мені перед усіма працівниками відділу. Марія, зустрівшись на сеансі аеробіки з моєю дружиною, якимсь чином переповіла все це їй, і дружина не могла знести наруги наді мною...

— Припущення — не моя галузь. Я можу вибудовувати ті чи інші версії. Але й це згодом. Тим часом я збираю факти і відповідно їх згруповую. У вашої дружини було чутливе серце?

— Надчутливе!

— Вона вас любила?

— Цього я не можу сказати.

— Не можете чи не хочете?

— Ви не так мене зрозуміли. Просто я не знаю, що таке любов. Цим словом називають досить часто зовсім не те високе почуття, яке об'єднує чоловіка й жінку. Я вжив би словосполучення "злиття душ", але тут відчувається щось ірраціональне, містичне, проти чого протестує мій точний розум.

— Я згоден прийняти це словосполучення. Отже, злиття душ. Так?

Про це треба б спитати ще й у моєї дружини. Але вона мертва і тепер уже нічого не скаже. А я не питав ніколи. Бо про таке не питають. Просто відчують або ні. Я відчував. А вона? Я знаю, яка то складна річ — злиття. У жовтні сорок четвертого мені довелося брати участь у визволенні Белграда. Ми вибивали фашистів із катакомб під містом, а коли вийшли в фортецю Калемегдан на високому березі річки і я поглянув униз, то видовище, яке побачив, запам'яталося на все життя. Дві могутні ріки — Дунай і Сава — зливалися біля підніжжя старовинної фортеці, струмись води темної, чистої, спокійної тік плавно і впевнено, а в нього зненацька вдаряв потік жовтої каламуті, що скочувався з далеких Боснійських гір у дикому вируванні й шаленому клекоті. І хоч як намагалася жовта каламуть продертися в пречисті струмені Дунаю, той з холодною впертістю відторгав її од себе, і два потоки води — темний і жовтий — так і пливли повз белградські береги, далі й далі, в невидимість і безвість. Навіть води не хочуть зливатися.

А хіба рослини, з якими він усе життя має справу, так легко й просто розкривають обійми одне одному? Чому досі не вдавалося поєднати

рослин різних видів? Бо їхні клітини не могли злитися, щоб породити нову сполуку. Кожна клітина має оболонку, яка захищає її від сторонніх вторгнень, зберігає її індивідуальність, коли так можна сказати. Тільки зруйнувавши цю оболонку, ми примушуємо зливатися клітини тих рослин, що нам потрібні для наших дослідів. А людські душі? Хто спроможен знищувати оболонку на людських душах? Усі диктатори світу стають безрадними перед цією нездоланною перепорою. Можна знищити людину, але до її душі однаково не доберешся, коли не захоче вона до неї допустити. Сам Господь-Бог, коли б він справді існував, так само лишився б безсилий перед неприступністю людської душі. То як же він може свідчити про душу своєї дружини?

— Ви не відповідаєте на мої запитання.

— Даруйте, я трохи замріявся.

— Не зовсім вдало вибрано час для мріяння, вам не здається?

— Власне, це й не мріяння, а роздуми. Про людську душу. Хоча вас душа не цікавить.

— Помиляєтесь. Один великий письменник сказав, що вся світова історія — це битва між Богом і дияволом, тобто між силою світлою і темною, а поле цієї битви — душа людини. Призначення ж людей моєї професії — врятувати людські душі від дії темних сил.

— Коли це справді так, то чому ж ви терзаєте мене, знаючи, якої страшної втрати я зазнав? Після того, як вмерла найдорожча для мене людина на землі, я сам готовий умерти, а ви з холодним спокоєм допитуєтеся в мене про якісь дрібниці й дурниці. Хіба все це можна знести?

— Я хотів вам допомогти.

— Допомогти? Мені?

— Уявіть собі. Така вже доля юристів — допомагати навіть найзапеклішим злочинцям.

— То для вас я злочинець, до того ж — найзапекліший?

— Я цього не казав. Невже ви досі не помітили, що я намагався... Ну, як би висловитися точніше?.. Хочу допомогти вам виплутатися...

— Виплутатися? З чого ж? З якої павутини?

— Павутина розривається єдиним помахом руки. Вас обплутано набагато щільніше й міцніше. Дві нез'ясовані смерті того самого дня, і єдиний, хто так чи інакше причетний до них, — це ви.

— Але ж я ніякого відношення! І взагалі: я протестую проти таких...

— Не треба протестувати. Вас ще ніхто не звинувачує.

— Ага, ви не звинувачуєте, ви тільки намагаєтеся встановити істину? А що мені до всіх ваших істин, коли я втратив найдорожчу людину, втратив самого себе, втратив увесь світ! Ви дивитесь на мене і вважаєте, що перед вами такий-то і такий і ще он який? А насправді мене вже немає на цьому світі! Я не існую. Чому Орфей міг за своєю коханою кинути у підземелля пекла, а ми позбавлені такого права?

— Я ще раз хочу нагадати вам, що покликаний захистити вас не тільки від підозр і марних звинувачень, але й для майбуття.

— Не розумію вас.

— Ви належите не тільки собі, а й суспільству, людям, нашим надіям. В отих ваших колбах і пробірках, може, має вирости новий світ. Не фантастичний, а цілком реальний, земний, добрий, приступний і потрібний для наших нащадків.

— Ви вірите, що в колбах можна виростити цілий світ?

— Я вірю у вашу наукову сумлінність і чесність.

— Чому ж ви терзаєте мене підозрами?

— Щоб захистити вас від непотрібних звинувачень. Хіба вам не досить того, що ви пережили останнім часом на роботі?

— Ви маєте на увазі Оберемка?

— Хоча б.

— Ніколи не думав, що правосуддя може дошукуватися правди навіть там, де немає відвертих злочинів.

— На жаль, тут ми справді безсилі. Але в даному випадку все так сплелось... Вашу дружину вбили чутки й пересуди. Вона вас любила надзвичайно — і от... Марія? Тут ще багато загадковостей. Оберемок? Я не маю права брати під сумнів його наміри. Чим він керувався, виступаючи проти вас?

Може, за ним стояли якісь сили, яким ви могли загрожувати своєю діяльністю?

— За Оберемком? Сили? Може, обійдемося без множини? Могла бути просто одноосібна сила, що втратила свою наукову силу і гарячково прагнула її віднайти будь-якою ціною. Але яке це має значення для нас? І

чому треба все звести до цього Оберемка? Ніхто не стане дорікати глухим, що вони не Бетховени. Але коли глухий хоче видати себе за Бетховена тільки тому, що він глухий, то як ми маємо до цього ставитися? Ви мене питали — я відповідав. Тепер я спитаю вас: де моя дружина, і які сили зможуть повернути її до життя, і хто владен над життям і смертю, над конечністю людською і безмежністю нашого духу?

...Хтось уперто добирався до його свідомості, чиясь рука м'яко, але настирливо торсала його плече (поранене ще в сорок першому році на Соловійовій переправі через Дніпро), кликала в світ, з якого його викинуло найстрашніше горе, а тепер мало повернути туди, щоб він до кінця відчув усе, що мав відчути.

Він сидів у лікарні біля ліжка своєї мертвої дружини, тримав її охолонулу руку, не міг випустити, плакав і сам хотів умерти.

Медсестра ласкаво доторкувалася до його плеча (вона не могла знати, що воно поранене сорок чотири роки тому!), тихо промовляла:

— Я вас прошу... Ви вже три доби тут... Може б, вам спочити... Ваша дружина... Ви ж знаєте: проти цієї хвороби ще немає...

Він повернувся в цей світ, спитав медсестру:

— Скажіть, будь ласка, як вас звати?

— Марія.

— Ви не вмерли?

Вона відхитнулася від нього з острахом майже містичним.

— Вам би треба поспати. Ви вже три дні ось так... І весь час із кимось ніби говорите.

— Я прожив з дружиною майже сорок років. І не наговорився...

— Вам треба спочити...

— Ні, ні, ні!.. Ви мені скажіть: я вас підвозив машиною з двадцять четвертого кілометра?

— Про що це ви? Вам би треба...

— Дякую вам. Не турбуйтеся. Я сам подбаю. Мені тільки треба було... Але знайте: майбутнє — за тими рослинами, які визрівають у наших...

— Я вас не розумію. Які рослини?

— Вас звуть Марія?

— Марія.

— Якби ви знали, як мені тяжко і страшно. Може, я й не живу. Але я радий чути це ім'я.

— Сьогодні моє чергування. За дві години вже була б інша медсестра...

— Мою дружину, яка вмерла два дні тому з причин, і досі не з'ясованих, теж звали Марією. Марія, любов моя, горе моє і велика невідомість моя!

Примітка автора. Читачів може здивувати назва цього оповідання. Автора вона дивує не менше. Але що вдієш: у судочинство втручатися

ніхто не має права. Автор міг тільки дбайливо записати процес одержання слідчим від допитуваного інформації. Самий термін "Рефлексивне управління" має означати роздуми (в даному випадку — роздуми вголос), спрямовані на імітацію думок і дій підозрюваного в конкретній ситуації, поєднані з аналізом власних міркувань і висновків.

Надто заплутано? На жаль, життя й наука теж стають дедалі заплутанішими, в чому можна пересвідчитися, зазирнувши в книжку А. Р. Ратінова "Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике (Збірник "Правовая кибернетика", Москва, 1970 рік, стор. 191).

1987 р.